

ASPECTEN VAN DE VOORLICHTINGSKUNDE

REDE

UITGESPROKEN BIJ DE AANVAARDING
VAN HET AMBT VAN HOOGLERAAR
IN DE VOORLICHTINGSKUNDE AAN DE
LANDBOUWHOGESCHOOL TE WAGENINGEN
OP 18 MAART 1965

DOOR

DR. IR. A. W. VAN DEN BAN



H. VEENMAN & ZONEN N.V. - WAGENINGEN

*Mijne Heren Leden van het Bestuur van de Landbouwhogeschool,
Dames en Heren Leden van de Senaat, het Lectoren- en
Docentencorps en de Wetenschappelijke Staf,
Dames en Heren Studenten,
En voorts Gij Allen die door Uw aanwezigheid van Uw
belangstelling blijkt geeft.*

Hedenmiddag wil ik U een indruk geven van verschillende aspecten van de voorlichtingskunde door met U te spreken over de betekenis van de voorlichting in de huidige fase van de maatschappelijke ontwikkeling, de doeleinden van de voorlichting, enkele aspecten van de voorlichtingsmethodiek om tot slot een enkele opmerking te maken over de organisatie van de voorlichtingsdiensten. Op deze wijze hoop ik U enigermate een beeld te geven van het gevarieerde en boeiende gebied van de voorlichtingskunde.

Deze tijd is gekenmerkt door een snelle verandering op allerlei gebieden van het maatschappelijk leven. Deze verandering is niet in de laatste plaats een gevolg van de ontwikkeling van de wetenschap. In menige wetenschap verdubbelt de beschikbare kennis binnen vijftien jaar.¹ Dit geeft uiteraard ernstige moeilijkheden voor degenen, die de resultaten van dit wetenschappelijk onderzoek in de praktijk moeten toepassen, want zij zullen deze groei moeten bijhouden willen zij een zo goed mogelijk gebruik maken van de huidige technische en wetenschappelijke mogelijkheden. Dit is voor hen nog moeilijker dan voor de onderzoekers zelf, enerzijds omdat zij bij moeten blijven met een veel breder gebied, anderzijds omdat zij moeilijker de rust kunnen vinden om te blijven studeren dan de onderzoekers. Het hoeft ons dan ook niet te verwonderen dat tal van wetenschappelijke ontdekkingen pas na geruime tijd algemeen worden toegepast. Laat ik hiervan slechts een enkel voorbeeld noemen, dat dicht bij de hand ligt: het Wageningse drinkwater. Buitengewoon uitgebreid en grondig onderzoek heeft aangetoond, dat kinderen die water drinken waaraan de juiste hoeveelheid fluoride is toegevoegd hierdoor minder last krijgen van tandbederf. Nadelige invloeden hiervan op hen of op iemand anders heeft men niet kunnen vinden, afgezien uiteraard van de geringe kosten. Op grond van dit onderzoek is de stad Madison, Wisconsin, twintig jaar geleden ertoe overgegaan het leidingwater te fluorideren. Tot dusverre heeft de bevolking van Wageningen nog niet besloten dit voorbeeld te volgen, ondanks het advies van de Gezondheidsraad om dit wel te doen, zodat veel van hun kinderen onnodig kiespijn of een kunstgebit krijgen.²

U ziet uit dit voorbeeld, dat het niet alleen in de landbouw moei-

lijk is om de snelle ontwikkeling van de wetenschap te volgen, maar eigenlijk overal in onze maatschappij.³ Men begint zich dan ook alom af te vragen wat hieraan gedaan kan worden. In academische kringen komt men geleidelijk tot de overtuiging dat het begrip „afgestudeerd zijn” verouderd is. Er wordt dan ook wel op aangedrongen om de duur van de universitaire studie te bekorten en aan te vullen met post-academiaal onderwijs.⁴ De Amerikaanse landbouwvoorlichters beschouwen dit al als een normale gang van zaken en ook in Europa wordt hiermee een aarzelend begin gemaakt. Zo heeft het hoofd van de Ierse landbouwvoorlichtingsdienst, Dr. SPAIN, enige tijd geleden een half jaar verlof genomen om als student aan de Universiteit van Wisconsin de nieuwere ontwikkelingen op het gebied van de voorlichtingskunde te bestuderen.

In een grote organisatie als een voorlichtingsdienst kan men als men dit wil wel regelmatig een aantal stafleden enkele maanden of een jaar vrijmaken voor studie, maar een boer op een eenmansbedrijf of een huisvrouw met jonge kinderen kunnen dit beslist niet doen. Hier ligt dus een taak voor de voorlichtingsdienst om hen te helpen snel de resultaten van de nieuwe wetenschappelijke ontdekkingen toe te passen en zich aan te passen bij veranderingen in de maatschappij, die mede een gevolg zijn van de ontwikkeling van de wetenschap, o.a. de stijgende welvaart. Door de steeds snellere ontwikkeling van de wetenschap wordt deze taak voortdurend omvangrijker en bovendien door de snellere bevolkingsgroei steeds urgenter. Tussen 1830 en 1960 is de wereldbevolking met twee miljard zielen toegenomen, maar van 1960 tot 2000 verwacht men een verdere toename van drie miljard.⁵ Het is ondenkbaar dat al deze mensen behoorlijk gevoed kunnen worden als we er niet in slagen de resultaten van het landbouwwetenschappelijk onderzoek sneller in de praktijk toe te passen dan thans.⁶

Uiteraard zijn het niet de voorlichters zelf, die dit onderzoek toepassen, maar de boeren. In wezen tracht de landbouwvoorlichting de boeren informatie te verschaffen waardoor zij besluiten hun gedrag te veranderen. Hierdoor zijn de wetenschappen, die het menselijk gedrag bestuderen belangrijke hulpwetenschappen voor de voorlichtingskunde. Dit zijn vooral de sociologie, de psychologie en de culturele antropologie. Daarnaast is natuurlijk ook de pedagogiek van belang, omdat zij een wat andere wijze van beïnvloeding van mensen bestudeert.

Om goed voorlichting te kunnen geven is het uiteraard in de eerste plaats belangrijk dat de voorlichter deskundig is. Er is immers geen betere wijze om het vertrouwen van de cliënten te verliezen dan het geven van een onjuist advies. Het bereiken en behouden van een dergelijke deskundigheid is niet gemakkelijk door de reeds genoemde snelle ontwikkeling van de wetenschap, maar ook doordat op sommige belangrijke gebieden nog vrijwel geen onderzoek is gedaan. Zo

lijkt mij de afvloeiing naar andere beroepen van boeren, die het in de landbouw niet vol kunnen houden, een belangrijk vraagstuk voor de voorlichting in de komende jaren, maar er is nog slechts heel weinig onderzoek gedaan waarop deze voorlichting gebaseerd kan worden.⁷

Vaktechnische deskundigheid is echter niet voldoende voor een voorlichter. De keuze van de voorlichtingsmethoden en van de organisatie van de voorlichtingsdienst hebben ook een zeer grote invloed op het effect dat hij bereikt. In het verleden is deze keuze in hoofdzaak gebaseerd geweest op ervaring en gezond verstand en niet op wetenschappelijk onderzoek. Dit was m.i. verstandig, omdat de sociale wetenschappen met hun theorie en hun onderzoeksmethodiek nog slechts betrekkelijk korte tijd zover ontwikkeld zijn, dat zij de praktische voorlichter enige hulp kunnen bieden. Enkele van de vraagstukken, die dit onderzoek kan helpen oplossen of waarvoor we in de toekomst enige hulp van het sociaal-wetenschappelijk onderzoek mogen verwachten, zou ik met U willen bespreken.

Doeleinden van de voorlichting

Hiervoor is het echter eerst nodig, dat we een beeld hebben van de doeleinden, die de voorlichting tracht te bereiken. Men stelt vaak dat het de taak van de voorlichting is om de boeren te helpen zichzelf te helpen. Om te beoordelen hoe dit mogelijk is moeten we eerst analyseren hoe de boeren zichzelf helpen, m.a.w. hoe zij hun beslissingen nemen. Bij het nemen van een beslissing onderscheidt men dikwijls de volgende facetten⁸: (1) Vaststellen van de waarden en doeleinden, die men wenst te bereiken en hun onderlinge samenhang; (2) Vaststellen van de problemen en/of hinderpalen, die het bereiken van deze doeleinden belemmeren; (3) Inventariseren van de hulpbronnen waarover men beschikt; (4) Bepalen van de alternatieve mogelijkheden om deze problemen op te lossen; (5) Analyseren van de gevolgen, die men van elk van deze alternatieven mag verwachten voor het bereiken van de doeleinden en waarden; (6) Kiezen van een van de alternatieven en het uitvoeren van deze keuze; (7) Controleren of men hiermee inderdaad het verwachte resultaat bereikt en zonodig het corrigeren van de gemaakte keuze.

De voorlichter kan hier op verschillende wijzen bij helpen: (1) Door een oplossing te geven voor het probleem van de boer; (2) Door enkele alternatieve oplossingsmogelijkheden te geven en de verwachte gevolgen te vermelden, zodat de boer zelf kan kiezen; (3) Door de boer te helpen het gehele beslissingsproces te doorlopen voor een bepaald vraagstuk; en (4) Door de boer te leren hoe hij voortaan zelfstandig zijn beslissingen op een rationele wijze kan nemen.

De eerste methode van receptenvoorlichting helpt de boer niet om zichzelf te helpen, zodat zij dikwijls wordt afgekeurd. Dit is m.i. niet altijd terecht, want er zijn problemen waarvoor het niet reëel is om

te veronderstellen dat de boer ooit in staat zal zijn om zichzelf te helpen, terwijl een buitenstaander goed in staat kan zijn om de beste oplossing te kiezen, bijvoorbeeld op het gebied van plantenziektenbestrijding. Ongetwijfeld zijn er echter ook boeren, die om een recept vragen, omdat zij de verantwoordelijkheid schuwen om zelf een beslissing te nemen. Als de voorlichter aan dit verzoek voldoet, wordt het voor de boer moeilijker om zich tot een goede ondernemer te ontwikkelen, tenzij de boer bewust de weinig belangrijke beslissingen op anderen afschuift teneinde tijd over te houden om de belangrijke beslissingen zelf op een verantwoorde wijze te nemen.

De tweede mogelijkheid, waarbij een keuze wordt gegeven uit een aantal alternatieve mogelijkheden, wordt niet zelden als ideaal gezien. Het zal U duidelijk zijn, dat men op deze wijze slechts hulp kan bieden bij een deel van het zojuist beschreven beslissingsproces, vooral bij de facetten 4 en 5. Aan de verheldering van de doelstellingen wordt bijvoorbeeld geen aandacht gegeven. Soms meent de voorlichter dat deze doelstellingen zonder meer helder zijn. De boer streeft immers naar een goed inkomen. Andere voorlichters gaan bij hun adviezen ook wel uit van een streven naar een zo hoog mogelijk inkomen, maar als de boer ook naar andere doeleinden streeft, achten zij hem in staat de nodige wijzigingen in het advies aan te brengen. De doeleinden, waarnaar de boeren streven zijn in Nederland nog niet nauwkeurig onderzocht, maar ik heb de indruk dat het hierbij lang niet alleen om een hoog inkomen gaat.⁹ Het komt bijvoorbeeld voor dat een boer tegen het advies van zijn voorlichter in een trekker koopt, omdat zijn zoon hiermee liever werkt dan met een paard, of dat hij een geadviseerde nieuwe methode niet toepast, omdat hij bang is voor kritiek van de bureu. Menige voorlichter is niet geneigd om over dergelijke argumenten mee te praten. M.i. is het verstandiger de boer in dergelijke omstandigheden te helpen met zijn gehele beslissingsproces, zodat de boer en zijn gezin zich realiseren wat de financiële consequenties zijn van hun besluit. Deze wijze van voorlichten zal waarschijnlijk alleen slagen, als de voorlichter bereid is het besluit van de boer als juist te aanvaarden, ook al zou hij zelf onder deze omstandigheden een ander besluit hebben genomen. Ik zie geen reden waarom dergelijke sociale overwegingen minder belangrijk zijn dan het streven naar een hoog inkomen.

Wel is het mogelijk dat de boer tegelijkertijd verschillende doeleinden nastreeft, die onderling onverenigbaar zijn. Hij kan er bijvoorbeeld naar streven minstens zoveel te verdienen als hij als landarbeider zou kunnen verdienen, boer te blijven, niet meer dan zestig uur in de week te werken en geen geld te lenen, terwijl hij over niet meer dan f 75.000,— aan bedrijfskapitaal beschikt. De voorlichter kan dan trachten de boer te helpen zelf te ontdekken, dat deze doeleinden onverenigbaar zijn geworden, zodat hij zich reëel haalbare doeleinden gaat stellen. Deze wijze van voorlichten, waarbij men met de

cliënt het beslissingsproces doorloopt, lijkt mij voor de huishoudelijke voorlichting van veel betekenis, omdat het hierbij voor een voorlichtster nog moeilijker is dan bij de landbouwvoorlichting om vast te stellen naar welke doeleinden de voorlichting dient te streven.¹⁰

Als we het nemen van beslissingen als de voornaamste taak van de ondernemer beschouwen, is het van veel belang dat hij systematisch leert beslissingen te nemen. Op onze landbouwscholen wordt hieraan, mede ten gevolge van de leeftijd van de leerlingen, betrekkelijk weinig aandacht geschonken. Daarom ligt hier m.i. een taak voor de voorlichting, waaraan de laatste jaren in cursussen „Bedrijfseconomie voor de boer” e.d. aandacht wordt geschonken. Om deze taak goed te kunnen verrichten zullen we eerst moeten weten op welke wijze de boeren thans hun beslissingen nemen en hoe zij hun beslissingen zo goed mogelijk kunnen nemen.¹¹ Helaas weten wij hier slechts weinig van, maar het lijkt waarschijnlijk dat veel boeren dikwijls de zeven stappen, die in het voorgaande zijn genoemd, niet op de meest efficiënte wijze doorlopen. Vaak worden de beslissingen routinematig of onder de sociale invloed van de omgeving genomen.¹² Dit kan heel verstandig zijn omdat het de ondernemer de gelegenheid geeft meer aandacht te geven aan belangrijkere beslissingen, maar het kan ook tot gevolg hebben dat belangrijke beslissingen afgestemd zijn op de omstandigheden van het verleden. Bovendien wordt waarschijnlijk dikwijls niet voldoende rekening gehouden met kostenfactoren, die geen directe gelduitgave met zich meebrengen, zoals de afschrijvingen en het berekende loon voor de gezinsarbeid.

Een belangrijk aspect bij het bepalen van de doeleinden van de voorlichting is de vraag wie men wil bereiken, maar hierover zal ik thans niet spreken.¹³

Het effect van de voorlichting

Bij het onderzoek is men steeds meer tot de conclusie gekomen, dat het effect dat met een bepaalde voorlichtingsboodschap wordt bereikt niet alleen afhankelijk is van deze boodschap. Deze boodschap is slechts een factor in een heel complex van factoren en het resultaat is afhankelijk van de configuratie van het geheel.¹⁴ De reactie van een cliënt op voorlichting over een bepaalde nieuwe methode hangt bijvoorbeeld af van de houding van de betrokkene ten aanzien van deze methode, van zijn geneigdheid om in het algemeen nieuwe methoden toe te passen, van zijn vertrouwen in de persoon van de voorlichter en van de informatie, die hij langs andere wegen over deze methode ontvangt, zowel van zijn gezinsleden en collega's als van de massa media. De voorlichtingsboodschap is slechts een van de vele factoren, die een rol kunnen spelen in het beslissingsproces.¹⁵ Hierdoor is het in het algemeen niet mogelijk om te bepalen welk deel van een verandering in het gedrag van de betrokkene aan de voorlichting mag worden toegeschreven, maar slechts om te analyseren welke rol de voor-

lichting heeft gespeeld in het proces, dat tot die verandering heeft geleid. Dit heeft men zich bij de discussies over de evaluatie van de voorlichting m.i. niet altijd in voldoende mate gerealiseerd.

Om een goed inzicht te krijgen in het effect van een bepaalde voorlichtingsactie zal men dus moeten trachten de voornaamste factoren te leren kennen, die het gedrag van de betrokken boeren of huisvrouwen op dit gebied bepalen om vervolgens na te gaan welke verschuiving de voorlichtingsactie in deze factoren en daarmee in het gedrag heeft veroorzaakt.¹⁶ Het zal U duidelijk zijn, dat dit in de praktijk niet altijd gemakkelijk is. De laatste jaren begint men echter in de Verenigde Staten en in Costa Rica methoden te ontwikkelen om te toetsen of het model dat men zich van de veranderingsprocessen heeft gevormd met de werkelijkheid overeenstemt.¹⁷ Hiervoor voert men in een elektronische rekenmachine gegevens in over een groep personen, die voorgelicht wordt, bijvoorbeeld gegevens over hun houding ten aanzien van de voorlichtingsboodschap, hun geneigdheid nieuwe methoden te aanvaarden, hun sociale status, de informatiebronnen, die zij regelmatig gebruiken, enz. Dergelijke gegevens kunnen aan een normaal opinieonderzoek ontleend worden. Aan dit rekentool worden daarnaast ook veronderstellingen toegevoerd over het verloop van het veranderingsproces, bijvoorbeeld over de kans dat een voorlichtingsboodschap in een bepaald blad door een persoon met bepaalde eigenschappen zal worden gelezen en de invloed, die dit dan zal hebben op zijn mening omtrent deze boodschap. Hierdoor kan de machine uitrekenen welke veranderingen tengevolge van bepaalde voorlichtingsacties zullen plaatsvinden. Door de uitkomsten van dergelijke berekeningen te vergelijken met de werkelijke veranderingen, zoals die uit een volgend opinieonderzoek blijken, kan men een indruk krijgen van de mate waarin het theoretisch model in staat is de werkelijke veranderingsprocessen te beschrijven.

Het type onderzoek, dat ik hier beschrijf begint zich juist te ontwikkelen, zodat ik nog niet kan zeggen in hoeverre de gebruikte modellen inderdaad juist zijn. Zij zijn in de praktijk al wel wat toegepast, o.a. bij de verkiezing van president Kennedy vier jaar geleden, maar de details van dit onderzoek zijn niet gepubliceerd. Mijn persoonlijke indruk is, dat de gemaakte veronderstellingen over het verloop van het veranderingsproces nogal wat eenvoudiger zijn dan het werkelijk verloop van deze processen. Dit vind ik voor het onderzoek geen ernstig bezwaar, want het kan een stimulans zijn tot een verfijning van de veronderstellingen over het verloop van de veranderingsprocessen. Dit kan van veel belang zijn voor het bepalen van de strategie van de voorlichter bij zijn pogingen de veranderingsprocessen in een bepaalde streek te beïnvloeden.

Dergelijke veronderstellingen worden vooral opgebouwd uit sociaal-psychologische proeven over de verandering van attitudes,¹⁸ uit onderzoek naar de informatiebronnen, die men heeft gebruikt

voor het verkrijgen van nieuwe ideeën¹⁹ en naar het effect van massacommunicatie.²⁰ Het is helaas nog maar zelden gebeurd, dat men zowel de acties van de voorlichters als de reacties van hun cliënten hierop heeft bestudeerd.²¹ Bij de sociaal-psychologische experimenten is het wel eens moeilijk om te generaliseren van de laboratoriumsituatie naar de voorlichtingssituatie.²² Niet zelden tracht men in deze proeven een attitude van de proefpersonen te veranderen door hen een passage te lezen te geven. Als een goede voorlichter echter een attitude tracht te veranderen, zal hij in het algemeen proberen zijn informatie pas te geven op het moment dat zijn cliënt hier behoefte aan voelt. Wanneer nu bij onderzoeken de informatie wordt gegeven op het moment, dat de onderzoeker hier behoefte aan voelt, zal de proefpersoon hieraan dikwijls in het geheel geen behoefte voelen. Mogelijk is dit de reden waarom men bij onderzoeken vrijwel nooit heeft gevonden, dat het verschaffen van informatie leidt tot een verandering in gedrag, terwijl dit in de praktische voorlichtingssituatie dikwijls wel het geval is.²³ Dergelijke verschillen in de wijze, waarop de informatie wordt verschaft, maken het niet altijd gemakkelijk om de resultaten van de laboratoriumproeven in de praktijk van de voorlichting toe te passen. *Het zal m.i. een belangrijke taak van de voorlichtingskunde moeten zijn om te trachten de huidige kloof tussen de sociaal-wetenschappelijke theorie en de praktijk van de voorlichting te overbruggen.*

Ditzelfde verschijnsel komen we uiteraard ook tegen bij andere onderdelen van de landbouwwetenschap. De bemestingsleer bijvoorbeeld kan ook niet zonder meer de uitkomsten van de scheikundige laboratoriumproeven toepassen om de juiste mestgift te bepalen. Hier heeft men de oplossing in twee richtingen gezocht: enerzijds in een fundamenteel onderzoek naar de opname van meststoffen door de plant en anderzijds in de gewone bemestingsproeven, waarin men wel constateert dat een bepaalde mestgift onder bepaalde omstandigheden een optimale opbrengst geeft, zonder zich hierbij af te vragen *waarom* nu juist deze mestgift optimaal is. Dit toegepast onderzoek is voor de verbetering van de landbouwproductie van grote betekenis geweest. Ook bij de voorlichtingskunde meen ik dat we niet alleen moeten trachten van de theorie naar de praktijk te gaan, maar even goed van de praktijk naar de theorie. Het is bijvoorbeeld mogelijk te onderzoeken in welke mate de cliënten door een bepaalde voorlichtingsmethode bereikt worden en welke invloed een kleine wijziging in deze methode hierop heeft. Dergelijk onderzoek heeft bijvoorbeeld het effect van de reclame in belangrijke mate vergroot.²⁴ Murphy heeft op deze wijze onderzocht wat het effect is van tal van redactionele veranderingen in enkele landbouwbladen. Hij vond bijvoorbeeld dat een artikel minder kans heeft om gelezen te worden als het in een kadertje is geplaatst.²⁵ Korte tijd later is de redactie van het bekende Nederlandse landbouwblad „De Boerderij” er toe

overgegaan om meer artikelen in een kadertje te plaatsen. Op grond van het onderzoek van MURPHY is het niet mogelijk met enige zekerheid te zeggen dat dit tot gevolg zal hebben dat deze artikelen minder goed gelezen worden, want hij deed zijn onderzoek bij een tweetal Amerikaanse landbouwbladen. De mogelijkheid bestaat dat Amerikaanse boeren hierop anders reageren dan Nederlandse, bijvoorbeeld omdat zij ander leesonderwijs hebben gehad. MURPHY geeft geen enkele verklaring voor zijn resultaat. Dit voorbeeld illustreert duidelijk wat de nadelen zijn van toegepast onderzoek dat geen goede theoretische grondslag heeft. Toch meen ik dat het voor „De Boerderij” wel rendabel zou zijn om het onderzoek van MURPHY te herhalen, maar niet om een fundamenteel onderzoek te verrichten naar de invloed van het plaatsen van kadertjes op de mate waarin de artikelen gelezen worden. Vermoedelijk komt ons vraagstuk in principe overeen met het waarnemen van het instrumentenbord van een straaljager of een olieraffinaderij. Onderzoek hiervan heeft de laatste tijd tot belangrijke resultaten geleid, maar uitbreiding hiervan tot kadertjes in landbouwbladen is vrij duur en ik ben er niet zeker van dat er een onderzoeker te vinden is die zich ertoe aangetrokken voelt om zich hier geruime tijd aan te wijden.²⁶

Gezien het voorgaande zal het U duidelijk zijn, dat het mij verheugt dat bij de Directie Algemene Voorlichtingszaken van het Ministerie van Landbouw en Visserij onlangs een onderafdeling voor toegepast onderzoek op het gebied van de voorlichtingskunde is gevormd. Als deze onderafdeling ook enig fundamenteel onderzoek op dit gebied zou gaan doen, zou ik dit alleen maar toejuichen.

Gespreksvoering

Als enkele voorlichters onder U bij de bespreking van de simulatie met rekentuigen hebben gedacht: „waardeloze theorie”, zou ik mij dit kunnen voorstellen. Persoonlijk verwacht ik dat deze theorie over enige tijd wel zal gaan bijdragen tot de oplossing van de keuzeproblemen van de praktische voorlichters, maar *de* oplossing zal op deze wijze zeker niet gevonden kunnen worden. Bij deze simulatie tracht men nl. een voorspelling te doen omtrent het gedrag dat men op grond van statistische waarschijnlijkheden mag verwachten, maar niet omtrent het gedrag van een bepaald individu of van een bepaalde kleine groep. Evenals een arts gaat het de voorlichter dikwijls om de oplossing van dergelijke concrete gevallen. Als de voorlichter een gesprek voert met een cliënt of een groepsdiscussie leidt, interesseert het hem niet in de eerste plaats hoe mensen in het algemeen reageren, maar hoe *deze* cliënt(en) zal (zullen) reageren. Doordat ieder mens op zijn eigen individuele wijze reageert, kunnen algemene inzichten in het menselijk gedrag voor de voorlichter slechts een hulpmiddel zijn. Veel gegevens voor de oplossing van dit concrete geval zal de voorlichter aan het gesprek zelf moeten ontlelen. Dit geldt niet

alleen voor gegevens omtrent de feitelijke situatie van de cliënt, maar vooral ook voor zijn emotionele reactie op de gegeven voorlichting. Het goed aanvoelen van deze reacties is natuurlijk in belangrijke mate afhankelijk van de persoonlijkheid van de voorlichter, maar dit neemt niet weg dat het ook wel enigmatische aangeleerd kan worden. Op dit gebied is veel werk gedaan door de National Training Laboratories,²⁷ vooral door de mensen aan de hand van hun ervaringen met participatie in groepen te laten zien welke reacties zij bij anderen opwekken. In de regel heeft in deze groepen niemand tot taak om informatie te verschaffen, zodat de hier ontwikkelde methoden niet zonder meer geschikt zijn voor de opleiding van voorlichters. Door drs. HOUTTUYN PIEPER wordt op het moment getracht methoden te ontwikkelen om de voorlichters te leren aanvoelen welke reacties zij bij anderen opwekken in voorlichtingsgesprekken. Hierbij wordt er systematisch naar gestreefd de cliënten niet het gevoel te geven dat men hun voorschrijft hoe zij hun probleem moeten oplossen, maar hen te helpen deze oplossing zelf te ontdekken. Deze wijze van voorlichten is dus in overeenstemming met mijn opvatting omtrent de doeleinden, die de voorlichter dikwijls dient na te streven. U ziet dat deze gespreksvoering de voorlichter geen eenvoudig techniekje geeft, waarmee hij zijn cliënt kan brengen tot een bedrijfsvoering, die hij als voorlichter gewenst acht. Aan de vraag naar dergelijke techniekjes kan de voorlichtingskunde m.i. niet voldoen, maar zij kan wel helpen begrip te kweken voor het gedrag van de cliënten en voor hun reacties op de gegeven voorlichting. Het kan de voorlichter dus helpen zich te verplaatsen in de huid van de boer of van de huisvrouw. Dit is niet alleen van belang voor een goed gesprek, maar ook voor de opbouw van een heel voorlichtingsprogramma.

De organisatie van voorlichtingsdiensten

Er zijn aanwijzingen dat bedrijven waar de topleiding opdrachten geeft aan haar ondergeschikten en van hen in hoofdzaak gehoorzaamheid verwacht een lagere produktiviteit halen dan bedrijven, waarvan de leiders met hun ondergeschikten bespreken hoe zij de doeleinden van het bedrijf het beste kunnen dienen.²⁸ Een reden hiervoor is dat in het tweede geval de ondergeschikten meer gemotiveerd zijn om hun werk goed te verrichten. Er wordt hier nl. niet alleen een beroep gedaan op hun economisch motief, maar ook op allerlei andere motieven, zoals het streven naar zelfontplooiing. Bovendien beschikt de leiding dikwijls niet over voldoende kennis om juiste beslissingen te kunnen nemen, maar moet zij hiervoor ook profiteren van de kennis en ervaring van haar ondergeschikten.²⁹ Bij een sterk hiërarchische structuur hebben de ondergeschikten de neiging om hun chef alleen datgene te vertellen wat hij waarschijnlijk graag wil horen, zodat deze een sterk vertekend beeld krijgt van de werkelijkheid en daardoor onjuiste beslissingen gaat nemen.³⁰

De behoefte aan het nemen van beslissingen in onderling overleg in plaats van het geven van opdrachten is niet in alle organisaties gelijk. In een industrieel bedrijf, waarin aan de lopende band een uniform produkt wordt gemaakt uit grondstoffen van constante kwaliteit, is deze behoefte veel kleiner dan in een ziekenhuis. In dit industriële bedrijf is de direktie het beste in staat te beoordelen in welke mate het voornaamste doel van het bedrijf, het maken van winst, wordt bereikt en zij kan de omstandigheden, waaronder alle personeelsleden moeten werken, ook vrij goed overzien. In een ziekenhuis daarentegen gaat het in de eerste plaats om de genezing van de patiënten. De artsen en verpleegsters, die het direkte contact met de patiënten onderhouden beschikken over veel meer informatie over de wijze waarop dit het beste bereikt kan worden dan de direktie. Als de direktie hierover stringente opdrachten zou geven, is het onwaarschijnlijk dat dit doel bereikt zou worden.

De organisatorische problematiek van een voorlichtingsdienst komt m.i. veel meer overeen met die van een ziekenhuis dan met die van een dergelijk industrieel bedrijf.³¹ Om de doeleinden van deze dienst te bereiken zal men de werkers in de periferie een grote mate van vrijheid moeten geven om hun eigen beslissingen te nemen en zal de coördinatie via onderling overleg in het algemeen effectiever werken dan coördinatie via opdrachten. Aan de interne communicatie worden binnen een voorlichtingsdienst zeer hoge eisen gesteld. Het is immers nodig dat de topleiding een goed inzicht heeft in de moeilijkheden, die de werkers in de periferie ondervinden bij de uitvoering van hun werk, opdat zij kan helpen deze moeilijkheden te overwinnen. Bovendien moet men in de periferie voortdurend op de hoogte blijven van de nieuwe ontwikkelingen in de wetenschap, voorzover die onder hun omstandigheden van belang zijn, teneinde hun cliënten te helpen de richting te vinden waarin zij hun bedrijven kunnen ontwikkelen. Het gaat hierbij dus niet alleen om communicatie van boven naar beneden, maar vooral ook om communicatie van beneden naar boven en zijwaarts, wat gewoonlijk moeilijker loopt. Onderling vertrouwen is een voorwaarde voor het goed verlopen van deze communicatie. Dit vertrouwen bereikt men beter wanneer de beslissingen in onderling overleg worden genomen dan wanneer de leiding opdrachten geeft.

In veel ontwikkelingslanden is dit een zeer ongebruikelijke stijl van leiding geven.³² In de sociale structuur en cultuur van deze landen past het, dat de leiding orders geeft en weinig luistert naar de mening van haar ondergeschikten.³³ Dikwijls is er een groot verschil in inkomen en ontwikkeling tussen een kleine leidende groep en de grote massa van de bevolking, terwijl de middengroepen weinig te betekenen hebben. Ieder, die daar maar enigszins de kans toe ziet heeft hierdoor de neiging om zich te identificeren met de toplaag en zich los te rukken van de grote massa, waar de leidinggevende groe-

pen vaak enigszins minachtend op neer kijken. Onder deze omstandigheden komt men er in een ambtelijke organisatie niet gemakkelijk toe te stimuleren dat de ondergeschikten initiatief ontwikkelen. Vroeger toen deze organisaties vooral streefden naar het handhaven van orde en rust en het innen van belastingen, was dit ook niet dringend nodig. Tegenwoordig, nu het bevorderen van sociale veranderingen veel belangrijker is geworden, kan de leiding moeilijk juiste beslissingen nemen zonder een goede informatie van degenen die het direkte contact met de bevolking onderhouden. Zoals gezegd maakt haar autoritaire optreden het moeilijk volledige en betrouwbare informatie te ontvangen. Bovendien stimuleert zij hiermee een autoritaire stijl van voorlichting geven, terwijl het juist in deze landen van veel belang zou zijn dat de voorlichter *met* de boer overlegt hoe zijn problemen opgelost kunnen worden. Het is hier voor de voorlichter immers moeilijk om te beslissen naar welke doeleinden de boer wenst te streven, het landbouwkundig onderzoek is dikwijls nog niet zover aangepast aan de plaatselijke situatie dat een duidelijk recept gegeven kan worden en vaak is er nog niet een zodanige basis van vertrouwen tussen de boer en de voorlichter dat een goed recept opgevolgd zou worden. Bovendien bestaat er in deze landen een dringende behoefte aan betere ondernemers. Om de ondernemerscapaciteiten te ontwikkelen is het gewenst de boer zoveel mogelijk eigen initiatief te laten ontwikkelen.

Het is veel gemakkelijker om te constateren dat er moeilijkheden ontstaan door gebrek aan interne democratie bij veel voorlichtingsdiensten in ontwikkelingslanden, dan om te zeggen hoe men in de gegeven sociale structuur van die landen de voorlichters in het veld de gelegenheid kan geven om meer initiatief te ontplooien.³⁴

Als men de werkers in de periferie van de voorlichtingsdienst een zekere mate van vrijheid wil geven, betekent dit natuurlijk niet dat men hun geen leiding moet geven. Het is noodzakelijk dat er een duidelijke eensgezindheid bestaat in doelstellingen en omtrent de taak van iedere medewerker van de organisatie. Bij de agrarisch-sociale voorlichting is uit analyses van DE BOER en PRILLEVITZ en van DIJKSTRA wel gebleken, dat niet altijd van een duidelijk omschreven doelstelling kon worden gesproken.³⁵ Ook bij andere vormen van voorlichting zijn wel moeilijkheden ontstaan, doordat de voorlichters binnen een dienst en degenen die met hen samenwerken het niet eens zijn over het doel van deze dienst.³⁶

Voor een vlot lopende organisatie is het daarnaast ook gewenst, dat elke functionaris ongeveer dezelfde opvatting heeft omtrent zijn taak, die hij moet vervullen, als degenen met wie hij moet samenwerken. Er komen bijvoorbeeld moeilijkheden als een specialist het als zijn taak beschouwt de bedrijfsvoorlichters te leren bepaalde problemen op te lossen, terwijl dezen het als de taak van de specialist beschouwen om deze moeilijkheden voor hen op te lossen. Bij buiten-

lands onderzoek is wel gebleken dat dergelijke verschillen in taakopvatting dikwijls bestaan.³⁷

Naast de eensgezindheid omtrent de taak die men heeft, spelen ook de opvattingen over de taak die men zou moeten hebben, een rol bij de werking van de organisatie. Zo bleek bij een onderzoek in de Philippijnen dat veel directeuren en leraren van landbouwscholen menen dat het landbouwonderwijs daar in een veel sterkere mate centraal geleid wordt dan zij wenselijk achten.³⁸ Degenen, die het beleid te gecentraliseerd vonden waren in het algemeen weinig tevreden met hun werk.

Juist nu de recente reorganisaties hebben geleid tot gevoelens van onzekerheid bij veel Nederlandse voorlichters, zou onderzoek op dit gebied wenselijk kunnen zijn. Een openlijke bespreking van de onderzoeksresultaten zou immers kunnen leiden tot een verheldering van de doelstellingen van de verschillende voorlichtingsdiensten en de taak van elke functionaris binnen deze diensten. Een dergelijke bespreking zou ook begrip kunnen wekken voor de redenen waarom sommige voorlichters een wat andere taak hebben dan zij wenselijk vinden. Zoals zo vaak hangt het effect van dergelijk onderzoek niet alleen af van het onderzoek zelf, maar vooral ook van de wijze waarop met de resultaten van dit onderzoek wordt gewerkt.

In het voorgaande heb ik slechts enkele aspecten van de voorlichtingskunde besproken. Tal van andere aspecten heb ik onbesproken gelaten, ten dele wegens tijdgebrek, ten dele omdat zij elders al uitvoerig zijn besproken.³⁹ Ik hoop echter U enigszins een indruk te hebben gegeven van de mogelijkheden, die het sociaal-wetenschappelijk onderzoek op dit gebied begint te geven.

Zeer geachte aanwezigen,

Aan het einde van mijn rede betuig ik gaarne mijn eerbiedige dank aan Hare Majesteit de Koningin voor mijn benoeming tot hoogleraar.

Mijne Heren Leden van het Bestuur van de Landbouwhogeschool

Het stemt mij tot dankbaarheid, dat U mij hebt willen voordragen om de voorlichtingskunde aan onze Hogeschool tot ontwikkeling te brengen. Ik waardeer het zeer dat toen, reeds vóór mijn benoeming inging, de gelegenheid zich voordeed om een bekwaam medewerker aan te trekken, U deze gelegenheid heeft benut. De tot dusverre opgedane ervaringen wettigen mijn vertrouwen, dat ook voor de toekomst een goede samenwerking met U en Uw staf mogelijk zal zijn.

Dames en Heren Hoogleraren, Lectoren en Docenten

Het voorrecht in Uw groep te zijn opgenomen waardeer ik zeer. Het verheugt mij in Uw midden nog enkele van mijn hooggeschatte leermeesters te vinden, waaronder de helft van degenen, bij

wie ik mijn ingenieursexamen deed. Door de aard van mijn vak zal ik bij mijn onderwijs en in mindere mate ook bij het onderzoek moeten aansluiten bij het werk dat velen van U doen. De contacten, die wij tot dusverre hebben gehad, geven mij reden te verwachten dat deze samenwerking op een vruchtbare en prettige wijze zal geschieden.

Zeer gewaardeerde Hofstee

In de tijd, dat ik onder Uw leiding heb mogen werken, heeft U mij enerzijds veel vrijheid gegeven, maar anderzijds bent U mij tot grote steun geweest door Uw raad en Uw voorbeeld. Het is niet in de laatste plaats aan Uw vertrouwen in de praktische betekenis van het empirisch sociaal-wetenschappelijk onderzoek te danken, dat de voorlichtingskunde aan de Landbouwhogeschool tot ontplooiing kan komen. Ook in de toekomst hoop ik nog dikwijls te kunnen profiteren van Uw weloverwogen oordeel en Uw visie.

Hooggeleerde Van Lier, Van Leent, Kooy en Prins

Het verheugt mij zeer, dat ik in Uw nabijheid gehuisvest ben, want dit kan de reeds bestaande goede samenwerking alleen maar versterken. Voor de ontwikkeling van mijn vak is deze samenwerking beslist noodzakelijk.

Dear Dr. Smith

It is very fortunate for me that in the first year I am starting a new department I can profit from the cooperation with you and from your valuable experience in applying the social sciences to extension education.

Dames en Heren Medewerkers aan de Heerenstraat

Dat ik de laatste tien jaar in een zeer prettige sfeer in Uw midden heb mogen werken heb ik zeer gewaardeerd. Ik hoop dat de in deze tijd gegroeide banden in de toekomst gehandhaafd kunnen worden. De afdeling voorlichtingskunde is uiteraard slechts een klein onderdeel van Uw geheel, maar de enthousiaste en plezierige wijze, waarop hier wordt gewerkt, geeft mij veel vertrouwen in de toekomst.

Dames en Heren Voorlichtsters en Voorlichters

Voor de overbrugging van de kloof tussen de sociaal-wetenschappelijke theorie en de praktijk van de voorlichting heb ik in het verleden al dikwijls van Uw ervaring en Uw medewerking geprofiteerd. Ik hoop dit in de toekomst te mogen blijven doen.

Dames en Heren Boeren, Tuinders en Huisvrouwen

Wat ik van voorlichting weet heb ik zeker niet in de laatste plaats te danken aan hetgeen U mij hierover hebt verteld. Hiervoor wil ik

U vanaf deze plaats hartelijk dank zeggen. Ik hoop dat ik ook in de toekomst een beroep mag blijven doen op Uw tijd, nu niet alleen voor mijzelf maar ook voor mijn studenten, anders is het mij onmogelijk hun te leren hoe goede voorlichting gegeven kan worden.

Dames en Heren Studenten

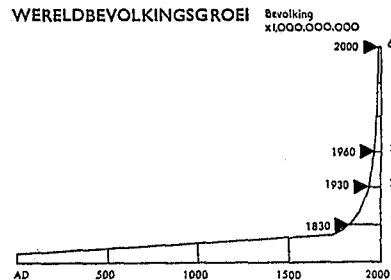
Het feit dat ik volgens de gewoonte het laatste woord tot U richt, betekent niet dat ik U beschouw als een onbelangrijk onderdeel van de Hogeschoolgemeenschap. Diegenen, die mijn vak al volgen, weten dat ik ernaar streef om U actief bij het onderwijs te betrekken, omdat ik meen dat een nauwe samenwerking nodig is tussen student en docent voor effectief onderwijs.

Als U de voorlichtingskunde in de praktijk wilt toepassen, zult U met mensen moeten omgaan. Dit kunt U slechts zeer ten dele leren door colleges en practica te volgen. Actieve deelname aan de studentenverenigingen kan hiervoor ook van veel betekenis zijn. M.i. biedt Wageningen hiervoor op het moment meer mogelijkheden dan de universiteitssteden. De veranderingen, die thans in de studentenverenigingen plaatsvinden bieden U een interessante mogelijkheid om aan de invoering van veranderingen in de praktijk mee te werken.

Ik heb gezegd.

NOTEN

1. Zie bijv. D. J. METCALFE, *The Past is Prologue*, *FATIS Review*, 11 (1964), pp. 65-70.
2. Het advies om dit water te fluorideren is gegeven in een rapport van de Gezondheidsraad; *Caries preventie met fluoriden*, *Verslagen en Mededelingen, Centrale Raad voor de Volksgezondheid*, 1960, no. 7.
Een overzicht van het sociaal-wetenschappelijk onderzoek over de weerstanden tegen fluoridering geeft:
B. D. PAUL et. al., *The Trigger for Community Conflict: The Case of Fluoridation*, *The Journal of Social Issues*, 17 (1961) no. 4.
3. Als illustratie van de tijd, die soms nodig is tot nieuwe ontwikkelingen algemeen doordringen kan vermeld worden, dat in augustus 1964 58% van de Nederlandse boeren het Ontwikkelings- en Saneringsfonds niet kende, alhoewel hier in de landbouwbladen uitvoerig over was geschreven en 2% van de boeren zich al had opgegeven voor deze sanering. Zie: Intromart, Rapport inzake een onderzoek naar de meningen van landbouwers over toestanden en verhoudingen in de landbouw ten behoeve van de N.C.R.V., Hilversum, niet gepubliceerd, tabel 4.4.. Dit onderzoek is gebaseerd op een volgens toeval gekozen steekproef van 300 landbouwers en veehouders; tuinders zijn dus niet in de steekproef opgenomen.
4. O.a. Prof. mr. J. F. GLASTRA VAN LOON op het Congres van de F.O.I.B. in november 1964.
5. Een duidelijk beeld van de groei van de wereldbevolking geeft de volgende grafiek:



Bron: K. L. TURK, *Can a hungry world be fed?* *Cornell International Agricultural Development Bulletin* 8, Ithaca, N.Y., 1964, p. 3. Het lijkt mij niet geheel uitgesloten, dat deze schatting over de te verwachten bevolkingsgroei iets te hoog is, omdat men niet voldoende rekening heeft gehouden met de ontwikkeling van de belangstelling en de middelen voor geboortebepaling. Zie: B. BERELSON et. al., *Sample Surveys and Population Control*, *Public Opinion Quarterly*, 28 (1964) pp. 361-394.

De moeilijkheden met de voedselvoorziening door de snelle bevolkingsgroei ontstaan natuurlijk vooral in de ontwikkelingslanden. Dit is waarschijnlijk een reden, dat de eerste aandrang op de invoering van de voorlichtingskunde aan de Landbouwhogeschool in Wageningen uit het toenmalige Nederlands-Indië is gekomen: A. J. KOENS, *Landbouwpaedagogiek*, *Paedagogische Studiën*, 7 (1926), pp. 325-336.

6. „Some recent studies of American (Fabricant, Solow), German (Bombach) and Soviet (Strumilin) economists have shown that, in the long run, technical progress is responsible for some two-thirds to more than nine-tenth of the increase in productivity”, R. BIČANIČ, *Social preconditions and effects of moving over threshold of economic development*, Expert Working Group on social prerequisites to economic growth, Kyrenia, Cyprus, 1963, UNESCO/SS/SP/14.

Dat iets dergelijks ook voor de landbouw geldt, is verdedigd in verschillende inleidingen voor het Wereldvoedselcongres, dat de FAO in 1963 in Washington heeft georganiseerd.

7. Onderzoek op dit gebied wordt o.a. gedaan door drs. J. OORBURG van het Sociologisch Instituut in Groningen. Ook bij de Stichting tot Ontwikkeling van de N.W.-Veluwe is

hierover onderzoek gedaan, waarvan het nut echter beperkt is, doordat het verslag niet voor publicatie is vrijgegeven.

8. Zie o.a. B. F. LANPHER, *Improved Methods of Giving Farm Management Advice*, Paper for an O.E.C.D.-Conference on „Advisory Work in Farm Management”, Parijs, november 1964, en P. VERBURG, *Besluitvaardigheid*, Openbare les, Wageningen, 1962, p. 9.
9. Een duidelijk voorbeeld van andere redenen gaf: E. W. HOFSTEE, *Over de oorzaken van de verscheidenheid in de Nederlandse landbouwgebieden*, Inaugurele rede, Wageningen, 1946. Zie ook: A. W. VAN DEN BAN, Al dan niet suikerbieten verbouwen op het veenkoloniale bedrijf, *Contactblad voor bedrijfsvraagstukken*, 10 (1964) pp. 37-39.
10. Essentieel is hierbij dus dat de cliënt en niet de voorlichter beslist naar welke doeleinden gestreefd zal worden. M.i. is dit niet alleen belangrijk voor individuele voorlichting, maar ook voor het opstellen van een voorlichtingsprogramma voor een bepaald gebied. Deze opvatting wordt echter niet door alle deskundigen gedeeld. Zo stelt Esser: „(Om) De participatie van de bevolking en met name de agrarische bevolkingsgroep bij het opstellen en uitvoeren van de (ontwikkelings)plannen te stimuleren zal
 1. de bevolking op de hoogte moeten worden gebracht van de na te streven doeleinden en het nut hiervan;
 2. zij moeten beseffen, dat zij zelf als individu en als groep via haar organisaties de vormgeving en uitvoering mede kunnen en mogen bepalen;
 3. -----”.
 Zie: W. M. ESSER, De rol van de agrarische organisaties en overheidsdiensten m.b.t. de deelname van de bevolking aan agrarische en plattelandsonwikkelingsprojecten van de streek, Stencil Ministerie van Landbouw en Visserij, Den Haag, 1964. Uiteraard kan de bevolking via parlement e.d. invloed uitoefenen op de na te streven doeleinden.
11. Zie vooral: J. NIELSON, *Improved Managerial Processes for Farmers*, *Journal of Farm Economics*, 43 (1961) pp. 1250-1261.
12. H. RHEINWALD, *Entscheidungen im landwirtschaftlichen Betrieb - Versuch einer Gliederung*, Referat auf der 3. Internationalen Arbeitstagung für betriebswirtschaftlichen Probleme, Bad Kreuznach, 1964.
13. Zie o.a. A. W. VAN DEN BAN, *Boer en Landbouwvoorlichting, De communicatie van nieuwe landbouwmethoden*, PUDOC, Wageningen, en VAN GORCUM, Assen, pp. 233-236.
14. J. T. KLAPPER, *The Effects of Mass Communication*, Free Press, Chicago, Ill., 1960, vooral p. 5, R. BERTH, *Wähler- und Verbraucherbeeinflussung*, Fischer, Stuttgart, 1963, vooral p. 350 en G. MALETZKE, *Psychologie der Massenkommunikation*, HANS BREHOW Institut, Hamburg, 1963, vooral Bild 7, p. 41.
15. Met tal van voorbeelden kunnen we illustreren dat verschillende personen verschillend beïnvloed worden door eenzelfde ervaring. Als bijvoorbeeld een houthandelaar en een verliefd paartje door eenzelfde bos wandelen, mag men niet verwachten dat beiden in dit bos in dezelfde mate hout en romantiek zien.
16. E. HRUSCHKA, *Psychologische Grundlagen des Beratungsvorgang*, in: *Probleme der Beratung*, Arbeiten der landwirtschaftlichen Hochschule Hohenheim, Band 26, ULMER, Stuttgart, pp. 107-135.
17. P. J. DEUTSCHMANN, *A Machine Simulation of Information Diffusion in a Small Community*, en *A Model for Machine Simulation of Information and Attitude Flow*, Mimeographs, Programa Interamericano de Information Popular, SAN JOSÉ, 1962, R. P. ABELSON and A. BERNSTEIN, *A Computer Simulation of Community Referendum Controversies*, *Public Opinion Quarterly*, 22 (1963) pp. 93-122, en J. D. STANFIELD, N. LIN, and E. M. ROGERS, *Simulation of Innovation Diffusion*, Working Paper 7, AID Diffusion Project, Michigan State University, East Lansing, 1965.
18. Een goede samenvatting geeft A. R. COHEN, *Attitude Change and Social Influence*, Basic Books, 1964.
19. Bijv. E. KATZ and P. F. LAZARSFELD, *Personal Influence*, Free Press of Glencoe Ill., 1955.
20. KATZ en FELDMAN gaven bijvoorbeeld onlangs een interessante samenvatting van 21 onderzoeken naar het effect van de televisiedebatten tussen KENNEDY en NIXON bij de campagne voor de presidentsverkiezingen in 1960. Zie: E. KATZ and J. J. FELDMAN, *The*

- Kennedy-Nixon Debates: A Survey of Surveys, in: S. KRAUS, ed., *The Great Debates*, Indiana University Press, Bloomington, 1962.
21. Dit is o.a. wel gedaan door G. BAREISS, E. HRUSCHKA en H. RHEINWALD in: *Probleme des Beispielsbetriebes*, ULMER, Stuttgart, 1962.
 22. A. R. COHEN, *op. cit.*, ch. 9.
 23. L. FESTINGER, Behavioral Support for Opinion Change, *Public Opinion Quarterly* 28 (1964) pp. 404-417.
 24. D. B. LUCAS and S. H. BRITT, *Measuring Advertising Effectiveness*, McGRAW-HILL, New York, 1963. Ook de Nederlandse voorlichtingsdienst heeft al wel wat dergelijk onderzoek gedaan, bijv. G. TORY, *Uitkomsten van de enquête naar de waardering van „De landbouvoorlichtingsactiviteiten in de Noordoostpolder”*, Emmeloord, juli 1964.
 25. D. R. MURPHY, *What Farmers Read and Like*, Iowa State University Press, Ames, 1962, p. 120/1, waar hij een artikel laat zien waarvan het percentage abonnees dat hier iets van las daalde van 42,3% tot 22,4% door het in een kader te plaatsen. Bij andere artikelen werden verschillen in dezelfde richting gevonden, zij het dikwijls aanmerkelijk kleinere.
 26. Er zijn natuurlijk wel andere vraagstukken op het gebied van de landbouwjournalistiek, waar fundamenteel onderzoek wel wenselijk is. Interessant lijkt bijvoorbeeld de toepassing van enkele resultaten van de onderwijssociologie op het taalgebruik. Bernstein vond in Engeland dat er een belangrijk verschil is tussen de taal, die kinderen van de arbeiders en van de middengroepen thuis leren. (Zie o.a. Bernstein, *Social Class and Linguistic Development: A Theory of Social Learning*, in: A. H. HALSEY, J. FLOUND and C. A. ANDERSON, *Education, Economy and Society*, Free Press, New York, 1961, pp. 288-314). De arbeiderskinderen leren o.m. minder met abstracte begrippen te werken. Dit is een reden, dat zij bij eenzelfde I.Q. veel lagere schoolprestaties leveren dan de kinderen van de middengroepen. VAN HEEK vond bij zijn talentenonderzoek in Amsterdam en Twente een bevestiging van deze conclusies voor Nederlandse omstandigheden. (Mededeling op de Conferentie over onderwijssociologie van de Nederlandse Sociologische Vereniging op 12-12-1964). Als ook veel boeren dit weinig abstracte taalgebruik hebben geleerd, waarvoor wel enkele aanwijzingen bestaan, doet zich de vraag voor of de taal van de landbouwbladen door hen wel begrepen wordt. Zo niet, is het dan niet wenselijk en mogelijk het taalgebruik of van de landbouwbladen of van veel boeren te veranderen?
 27. Zie bijv. M. B. MILES, *The Training Group*, in: W. G. BENNIS, K. D. BENNE and R. CHIN, *The Planning of Change*, Holt, RINEHART and WINSTON, New York, pp. 716-725.
 28. Een samenvatting van dit onderzoek geeft: R. LIKERT, *New Patterns of Management*, McGRAW-HILL, New York. Een overgang naar het tweede type van leiding geven leidt in het algemeen pas op langere termijn tot een hogere produktiviteit, omdat het arbeidsklimaat in het bedrijf hierbij als interveniërende variabele optreedt. Ondanks de grote betekenis van het arbeidsklimaat voor het bedrijfsresultaat beschikt de bedrijfsleiding hierover gewoonlijk over onvoldoende gegevens. Wel kan het personeelsverloop een indicatie vormen.
 29. Hier wordt ook sterk de aandacht op gevestigd in W. H. GROFFEN, *Horizontaal organiseren*, Samsom, Alphen aan de Rijn, 1963.
 30. In een onderzoek werd bijvoorbeeld gevonden dat 85% van de voormannen meent dat hun arbeiders zich zeer vrij voelen om belangrijke problemen over hun werk met hun chef te bespreken, terwijl slechts 51% van de arbeiders er zo over dacht. LIKERT, *op. cit.*, p. 47.
 31. W. H. GOODENOUGH, *Cooperation in Change*, Russell Sage Foundation, New York, 1963, ch. 16, *The Problem of Administrative Relations*.
 32. Men dient zich wel af te vragen in hoeverre bovengenoemde conclusies van LIKERT, die gebaseerd zijn op talrijke onderzoeken in de Verenigde Staten, ook gelden in andere culturen, waar men andere verwachtingen heeft van het gedrag van een chef. Op p. 93 vermeldt LIKERT enkele onderzoeken die erop duiden dat deze verwachtingen een invloed hebben op het effect van de stijl van leiding geven, maar op p. 246/7 vermeldt hij een twaalfstal onderzoeken uit industriële bedrijven in India en een uit Japan, die erop wijzen dat „people in all cultures seem to respond favorable to treatment, which in terms of their values, contributes to their sense of personal worth and importance”.

33. Zie vooral: C. C. TAYLOR and D. ENSMINGER, Role and Status Relationships in Program Administration, *International Review of Community Development*, 12 (1963) pp. 89-108.
34. Op veel plaatsen zijn wel pogingen in deze richting gedaan. Zie o.a. A. MAYER et. al., *Pilot Project India: The Story of Rural Development at Etawah, Uttar Pradesh*, University of California Press, Berkely, 1958, en J. P. LEAGANS, India's Experience with Extension Education for Community Development, *Comparative Extension Publication*, 15, Cornell University, 1961.
35. J. DE BOER en F. C. PRILLEVITZ, *Agrarisch-sociale Voorlichting; Een groepsexperiment*, Stichting tot Ontwikkeling van Komgrondengebieden, Tiel, 1961. M. DIJKSTRA, Verhandeling over het doel van de agrarisch-sociale voorlichting, aanhangsel bij het *Rapport van een praktijkstage voor de studie in de sociale psychologie aan de Universiteit van Amsterdam*, 1964.
36. Zie bijv. A. MOSHER, Varieties of Extension Education and Community Development, *Comparative Extension Publication*, 2, Cornell University, Ithaca, 1958.
37. Zie o.a. E. A. WILKENING, The County Extension Agent in Wisconsin, *Wisconsin Agr. Exp. Station Research Bull.*, 203, Madison, 1957, en B. L. BIBLE and F. L. NOLAN, The Role of the Executive Committee Member in the County Extension Organization in Pennsylvania, *Pennsylvania Agr. Exp. Station Bull.* 665, 1960.
38. A. P. MAMARIL and G. T. CASTILLO, *Role Expectation, Role Performance and Job Satisfaction Among Administration and Teachers of Agricultural Schools*, mimeograph University of the Philippines, DILIMAN, Quezon City, no date.
Dit onderzoek is gebaseerd op het bekende werk van GROSS en zijn medewerkers aan Harvard University, Zie o.a. N. GROSS, A. W. McEACHERN and W. S. MASON, Role Conflicts and its Resolution, in: E. E. MACCOBY, Th. M. NEWCOMB and A. L. HARTLEY, *Readings in Social Psychology*, HOLT, New York, 1958, pp. 447-459.
39. Dit is bijvoorbeeld het geval met de talrijke onderzoeken over de verspreiding van nieuwe landbouwmethoden. Zie o.a. A. W. VAN DEN BAN, *Boer en Landbouwvoorlichting, De communicatie van nieuwe landbouwmethoden*, PUDOC, Wageningen, en Van Gorcum, Assen, 1963.